Огюстові Борже присвячує цей твір його друг

Де Бальзак

Доктор Б'яншон, якому наука завдячує блискучу фізіологічну теорію і який ще в молодості став світилом Паризького медичного факультету,— центру просвіти, який глибоко шанують усі європейські медики,— перш ніж зробитися терапевтом, довгий час був хірургом. У студентські роки він навчався в Деплена, одного з найславетніших французьких хірургів, що промайнув у науці, як метеор. На думку ворогів Деплена, він забрав свій метод із собою в могилу, бо просто не міг передати його комусь іншому. Як і всі генії, він не мав спадкоємців: його хист належав тільки йому і з ним помер. Слава хірургів, як і слава акторів, існує тільки поки вони живуть, і по смерті оцінити їхній талант нелегко. І актори, і хірурги, і, до речі, великі співаки та віртуози-виконавці, які вміють удесятеро побільшувати вплив музики,— усі вони герої на короткий час. Своїм життям і діяльністю Деплен зайвий раз довів, що слава таких геніїв скороминуща. Його ім'я — ще вчора знамените, а сьогодні майже забуте — знатимуть одні фахівці. Та й не так просто вченому з царини Науки потрапити в загальну Історію людства — тут потрібен збіг якихось незвичайних обставин. А Деплен навряд чи володів тими універсальними знаннями, які перетворюють людину на виразника поглядів, на символ своєї епохи. Просто він був обдарований дивовижним чуттям, набутою чи природженою інтуїцією, яка давала йому змогу розгадати індивідуальні особливості не тільки організму, а й темпераменту хворого й точно визначити час і хвилину, коли слід робити операцію з урахуванням також атмосферних умов. Отже, Деплен ішов у ногу з природою, а для цього, хіба не повинен він був вивчити, як перетворюються живі й неживі елементи, що їх людина добуває з повітря та землі, а потім засвоює й перероблює на свій особистий лад? Хіба міг він обійтися без дедукції і теорії аналогій, які живили геній Кюв'є? Хай там що, а цей учений проник у всі таємниці плоті, знав, як вона утворюється, розвивається і як гине. Але чи втілив він у своїй особі всю науку — як Гіппократ, Гален або Арістотель? Чи створив він школу, чи повів її до нових світів? Ні. Хоча слід

визнати, що цей невтомний дослідник хімії людського організму зумів розгадати стародавню науку магів: він вивчав основи у їхньому становленні, розгадував першопричини, відкривав життя, яке ще не стало життям, а тільки готувало умови для свого виникнення. Та, на жаль, своїми відкриттями Деплен ніколи ні з ким не ділився: за життя егоїзм зробив з нього самітника, той-таки егоїзм убиває його посмертну славу. На могилі знаменитого хірурга не височіє, пам'ятник, який би розповідав майбутнім поколінням про таємниці, розкриті самовідданими зусиллями генія. Та, можливо, талант Деплена відповідав його віруванням, а отже, був смертний. Для нього земна атмосфера являла собою замкнений простір, у якому зароджується життя. Він уявляв собі землю яйцем, схованим у своїй шкаралупі, але не вміючи знайти відповідь на запитання, що було на початку: яйце чи курка, став заперечувати і яйце, і курку. Він не вірив ні в тваринного предка, ні, в безсмертя людської душі. Деплен не сумнівався, він стверджував. То був атеїзм — атеїзм чистий і неприхований, властивий багатьом ученим: люди вони чудові, але безвірники — і сповідують вони атеїзм з тією самою пристрастю, з якою люди побожні його відкидають. Та й хіба могли скластися інші погляди в того, хто з молодих років тільки те й робив, що скальпелем розтинав людину — вінець творіння — і до її народження, і за життя, і після смерті, длубався в усіх її органах і ніде ніколи не знаходив безплотної душі, без якої неможлива жодна релігія. Деплен виявив у організмі три центри —. мозковий, нервовий і дихально-кровоносний, причому перші два могли взаємозамінюватися, а в кінці свого життя дійшов навіть висновку, що можна чути й без органів слуху, а бачити — без органів зору, їх, поза всяким сумнівом, могло б замінити сонячне сплетення. Отак Деплен виявив у людини аж дві душі й знайшов у цьому підтвердження своїх атеїстичних поглядів, хоча до питання про Бога цей факт не мав ані найменшого стосунку. Кажуть славетний хірург помер, так і не розкаявшись у своєму безбожництві, як, на жаль, помирають багато геніальних людей, хай Господь помилує їх і простить.

Цей великий учений у багатьох випадках виявляв дріб'язковість — так запевняли вороги, які прагнули применшити славу Деплена. Але насправді то була суперечність чисто зовнішня. Заздрісники та йолопи

нездатні збагнути, за якими спонуками діють високі уми, отож вони завжди хапаються за такі поверхові суперечності, складають на їхній підставі вирок і домагаються негайного осуду звинуваченого. Хай пізніше успіх і виправдає дії, що зазнали нападок, підтвердивши відповідність засобів і мети, проте наклепи ніколи не розвіюються цілком. Так, Наполеонові дорікали за те, що він хотів розпростерти крила свого орла над Англією: треба було дочекатися 1822 року, щоб пояснити рік 1804 та історію з булонськими десантними кораблями.

Слава й науковий авторитет Деплена були невразливі, тому вороги обрали собі за мішень химери його поведінки, його характер; а тим часом Депленові просто була притаманна риса, яку англійці називають ексцентричністю. То він одягався шикарно, наче трагік Кребійон, то виявляв до свого вбрання дивовижну байдужість; то він їздив у екіпажі, то ходив пішки. То різкий, то лагідний, він здавався скнарою, але був здатний запропонувати свій статок вигнаним повелителям, які вшанували його честю кілька днів користатися його допомогою — отож він, як ніхто інший, викликав найсуперечливіші відгуки. Правда, щоб здобути собі чорну орденську стрічку — а за нею йому як лікарю аж ніяк не личило ганятися — він навіть упустив на підлогу при дворі молитовник, який начебто випав у нього з кишені, але повірте, в душі він сміявся з усього. Деплен мав змогу роздивлятися людей згори донизу, він бачив їх і за дуже врочистих, і за цілком буденних обставин, він знав, які вони є насправді, і глибоко зневажав рід людський. У таких титанів якості душі часто взаємозв'язані. Якщо в котрогось із них більше таланту, ніж розуму, він усе ж таки розумніший за того, про кого кажуть: "Він чоловік розумний". Геніальність передбачає гостроту думки. Ця гострота може розвинутися тільки в межах окремого фаху: але хто бачить квітку — бачить і сонце. Якось Деплен почув з уст дипломата, що його він урятував від певної смерті, запитання: "Як здоров'я Імператора?" — і тут-таки зауважив: "Царедворець ожив, оживе й людина!" Той, хто здатен отак пожартувати, не тільки хірург чи лікар, а й справжній мудрець. Отож спостерігач який терпляче придивляється до всього людського, вибачить Депленові його надмірну самовпевненість і повірить як він сам у це вірив, що з великого хірурга міг би вийти не менш великий міністр.

Серед таємниць, що їх сучасники вбачали в житті Деплена, ми обрали одну з найцікавіших: у кінці нашо оповіді ми цю таємницю розкриємо і в такий спосіб почасти захистимо пам'ять Деплена від деяких безглуздих звинувачень.

Орас Б'яншон був одним з найулюбленіших учнів Деплена. Цей студент медичного факультету, до того як він улаштувався асистентом у лікарню Отель-Дьє, мешкав у Латинському кварталі, в жалюгідному пансіоні, відомому під назвою "Дім Воке". Бідний юнак спізнав там муки найжорстокіших злиднів, але могутні таланти виходять із них, як з горнила, чистими й невразливими; так ото діаманти витримують будь-який удар, не розколюючись. Гартуючись на вогні своїх палких пристрастей, такі юнаки переймаються непідкупною чесністю і, замкнувши свої обмануті сподівання в межі наполегливої праці, вперто готуються до боротьби, неминучої в житті геніїв. Орас був чоловік прямодушний, нездатний на жодні поступки у питаннях честі, людина не фрази, а дії, готовий заради друга віддати в заставу свій єдиний плащ, пожертвувати заради нього своїм дозвіллям і сном. Одне слово, він був з тих людей, які ніколи не замислюються, чи багато вони отримають за те, що дають самі, певні, що завжди отримають більше, аніж дадуть. Більшість Орасових друзів ставилися до нього з тією глибокою, пошаною, яку викликає доброчесність, позбавлена всякої пози, а декотрі дуже боялися його осуду. До того ж у вчинках Ораса не проявлялося найменшого педантизму. Він не був схильний ні до пуританства, ні до занудних повчань; даючи пораду, він щедро пересипав; її міцними слівцями, а при нагоді любив добре хильнути і закусити. Веселий товариш, нецеремонний, як і пер-ший-ліпший кірасир, прямодушний і відвертий, не як моряк (бо теперішні моряки — хитрі дипломати), а як славний молодик, котрому нема чого приховувати в своєму житті, він ішов уперед з високо піднесеною головою і безтурботним поглядом. Щоб пояснити все одним словом, ми скажемо так: Орас був Піладом не одного Ореста, адже в наші дні найреальнішим утіленням античних фурій є кредитори. Він терпів свою бідність із тією безтурботністю, яка, мабуть, і є найвищим виявом мужності; і як усі ті, хто нічого не має, він ніколи не влазив у борги. Тверезий, як верблюд, спритний, наче олень, він був

твердий і в своїх поглядах, і в поведінці. Коли знаменитий хірург відкрив для себе переваги й вади, які у своїй сукупності роблять доктора Ораса Б'яншона двічі дорогоцінним для його друзів, у житті молодого студента почалася щаслива пора. Якщо головний лікар клініки узяв юнака під своє заступництво, цей юнак, як то кажуть, поставив ногу в стремено. Деплен часто брав із собою Б'яншона як асистента під час лікарських візитів у багаті доми; деяка винагорода при цьому перепадала й асистентові, не кажучи вже про те, що під час тих візитів він, провінціал, мимоволі відкривав для себе таємниці паризького життя. Деплен вдавався до послуг Б'яншона й у себе вдома, коли приймав пацієнтів, а іноді посилав його супроводжувати хворого багатія на води — одне слово, він готував для свого учня клієнтуру. І як наслідок у тирана хірургії незабаром з'явився вірний Сеїд. Ці двоє людей, з яких один був на вершині почестей і знань, володів величезним багатством і мав бучну славу, а другий, не славетний і не багатий, мерехтів майже невидимою зірочкою на паризькому небі, стали близькими приятелями. Знаменитий Деплен нічого не приховував від свого асистента; Б'яншон завжди знав, чи така-то жінка тільки сіла на стілець перед його вчителем, чи й лягла на горезвісний диван, який стояв у кабінеті Деплена і на якому він спав ночами. Б'яншон знав усі таємниці цього темпераменту, що поєднав у собі жагучість лева й могутність бика, темпераменту, від якого, кінець кінцем, грудна клітка знаменитого вченого розсунулася понад усяку міру — і Деплен помер від розширення серця. Асистент вивчив усі дивацтва цієї вкрай заклопотаної людини, всі розрахунки її дріб'язкової скнарості, він знав про плани політика, який ховався під оболонкою вченого, і передбачив розчарування, яке мало спіткати Деплена, в чиєму серці, тільки зовні схожому на бронзове, все ж таки жевріло одне почуття.

Якось Б'яншон розповів Депленові, що один бідний водонос із кварталу Сен-Жак, виснажений втомою та злиднями, тяжко захворів; усю довгу зиму 1821 року той бідолаха-овернець харчувався однією картоплею. Деплен покинув усіх своїх хворих і, мало не загнавши коня, помчав із Б'яншоном до бідняка. Під особистим наглядом Деплена його перевезли до лікарні, яку знаменитий Дюбуа відкрив у передмісті Сен-Дені. Деплен вилікував овернця, а коли той одужав, дав йому грошей на

купівлю коня та бочки. Цей овернець згодом відзначився своєрідним вчинком. Коли один з його приятелів занедужав, він привів його до Деплена, сказавши своєму благодійникові:

— Я б не потерпів, щоб він звернувся до когось іншого.

Хоч який брутальний був Деплен, а тут він потис водоносові руку й сказав йому:

— Приводь їх усіх до мене.

Він помістив уродженця Канталя в клініку Отель-Дьє і доглядав його дуже турботливо. Б'яншон уже не раз помічав, що його вчитель не байдужий до овернців, а надто до водоносів; та оскільки робота в клініці Отель-Дьє становила предмет особливої гордості для Деплена, асистент не вбачав у його поведінці чогось незвичайного.

Якось години о дев'ятій ранку, проходячи через площу Святого Сульпіція, Б'яншон побачив свого вчителя — той заходив до церкви. Деплен, який повсюди їздив у кабріолеті, цього разу прийшов пішки і прослизнув до церкви крізь бічні двері з вулиці Малого Лева, так наче заходив до якогось підозрілого дому. Асистент, який знав переконання свого вчителя, та й сам був кабаністом, тобто не вірив ні в Бога, ні в диавола (саме в такому написанні, що, мабуть, означає в Рабле найвищий ступінь диявольщини), відчув цілком виправдану цікавість; намагаючись лишитися непоміченим, він навшпиньки увійшов до церкви і неабияк здивувався, побачивши, що знаменитий Деплен, цей безвірник, який так нещадно глузував з ангелів — адже ті ніколи не хворіють на гастрит, не знають фістули і не потребують ланцета! — цей безстрашний насмішник смиренно стояв навколішках... і де? У капличці Богоматері! Деплен прослухав усю месу, пожертвував на церкву, на вбогих і вигляд у нього був такий поважний, ніби йшлося про відповідальну хірургічну операцію.

"Не прийшов же він до церкви для того, щоб з'ясувати дещо в питанні про пологи Богоматері,— подумав Б'яншон, чиє здивування не мало меж. — Якби я побачив його на святі Тіла Господнього, де він тримав би одну з китиць балдахіна, я тільки посміявся б. Але застати його в церкві о цій порі, самого, без свідків — тут справді є над чим замислитись!"

Б'яншон не хотів, аби хтось подумав, ніби він шпигує за головним хірургом клініки Отель-Дьє, і пішов геть. Випадок захотів, щоб того-таки дня Деплен запросив свого учня пообідати з ним у ресторані. За десертом Б'яншон непомітно спрямував розмову на релігію і назвав месу лицемірною комедією.

— Ця комедія,— підхопив Деплен,— коштувала християнському людові більше крові, аніж усі битви Наполеона та всі п'явки Бруссе! Меса — папський винахід, не давніший шостого століття; в його основі лежать слова Ісуса: "Се — тіло моє". Але скільки потоків крові пролили, щоб запровадити свято Тіла Господнього, яким папський престол хотів відзначити свою перемогу в суперечці про реальне перетворення дарів над єретика ми, які протягом трьох століть сіяли смуту в церкві!

Наслідком того християнського розбрату стали війни з графом Тулузьким та з альбігойцями. Вальденси й альбігойці відмовилися визнати новий ритуал.

Тут Деплен з видимим задоволенням дав волю своїй безбожницькій іронії, і з його уст полився струмінь вольтер'янських дотепів: власне, то було досить погане наслідування "Цитатора".

"Отакої! — мовив Б'яншон сам до себе. — Куди ж подівся сьогоднішній богомолець?"

Він змовчав і засумнівався, чи справді сьогодні в церкві бачив Деплена. Деплен не став би прикидатися перед Б'яншоном: вони знали

один одного надто добре і не раз обмінювалися думками з не менш серйозних питань, не раз обговорювали різні системи de rerum natura, зондували їх і розтинали скальпелем невіри. Минуло три місяці. Б'яншон не згадував про той випадок, хоч він і закарбувався в його пам'яті. Десь у тому ж таки році один лікар з клініки Отель-Дьє в присутності Б'яншона взяв Деплена за руку, начебто бажаючи про оось запитати його.

— Чому ви заходили до церкви Святого Сульпіція, шановний учителю? — запитав він.

— Я ходив туди оглянути священика — у нього гнійне запалення колінної чашечки,— сказав Деплен. — Герцогиня Ангулемська виявила мені честь, попросивши, щоб я взяв на себе його лікування.

Лікар мусив задовольнитися цим поясненням. Але Б'яншона воно не переконало.

"Он чого він ходить до церкви — лікувати колінні чашечки! — сказав собі асистент. — Так я йому й повірив! Він слухав месу".

Б'яншон заповзявся вистежити Деплена. Пригадавши, якого саме дня і о якій годині той заходив до церкви Святого Сульпіція, він вирішив прийти туди наступного року в той самий день і о тій годині, щоб з'ясувати, з'явиться туди знову Деплен чи ні? Якби він справді з'явився, така періодичність відвідувань церкви дала б Б'яншонові підстави науково дослідити це явище, бо в такої людини, як Деплен, не могло існувати розбіжності між думкою і дією. Наступного року в той самий день і ту саму годину Б'яншон, який уже не був асистентом Деплена, побачив, як кабріолет хірурга зупинився на розі вулиці Турнона й вулиці Малого Лева, як його друг вийшов з екіпажа, з єзуїтською обережністю пробрався попід самими стінами до церкви Святого Сульпіція і знову прослухав месу біля вівтаря Богоматері. Так, це був справді Деплен, головний хірург клініки Отель-Дьє, переконаний безбожник і — якоюсь грою випадку — богомолець. Б'яншон нічого не міг зрозуміти. Регулярні

відвідини знаменитим ученим церкви здавалися йому непоясненними. Коли Деплен пішов, Б'яншон підступив до паламаря, який почав прибирати капличку, і запитав у нього, чи часто в них буває пан, котрий щойно тут молився.

— Уже двадцять років, як я тут служу,— відповів паламар,— і весь цей час пан Деплен приходить сюди слухати месу чотири рази на рік. Її служать на його замовлення.

"Деплен замовляє месу! — подумав Б'яншон, виходячи з церкви. — Ця таємниця, по-своєму, варта таємниці непорочного зачаття, а однієї цієї таємниці досить, щоб зробити будь-якого лікаря безвірником".

Час минав, а доктор Б'яншон, хоч і був другом Деплена, ніяк не знаходив нагоди, щоб поговорити з ним про цю особливість його життя. Зустрічатися їм доводилося тільки на лікарських консиліумах або у світському

товаристві, де неможливі розмови сам на сам, коли двоє чоловіків, гріючи ноги біля каміна та відкинувшись головою на спинку крісла, звіряють один одному свої таємниці. Так збігло сім років. Аж якось після революції 1830 року, коли юрба йшла на приступ архієпископської резиденції, коли під впливом республіканської агітації вона знищувала золоті хрести, що мерехтіли, мов блискавки, над неозорим океаном дахів, коли на вулицях панували Невіра і Заколот,— Б'яншон знову побачив, як Деплен заходить до церкви Святого Сульпіція. Він теж зайшов туди і став поруч із своїм другом, причому той не подав йому жодного знаку і не висловив найменшого подиву. Вони удвох вистояли месу, яку замовив Деплен.

— Чи не відкриєте ви мені, друже, причину вашого показного благочестя? — запитав Б'яншон у Деплена, коли вони вийшли з церкви. — Я вже тричі бачив вас тут на месі — вас! Ви повинні розкрити мені вашу таємницю, пояснити цю очевидну суперечність між вашими поглядами і

вашою поведінкою. Ви не віруєте в Бога — і ходите до церкви! Мій любий учителю, будьте ласкаві відповісти мені.

— Я схожий на багатьох святенників, які вдають із себе людей глибоко побожних, а в душі такі самі безвірники, як ви або я.

І Деплен почав щедро сипати дотепами, знущаючись із політичних діячів, найвідоміший з яких являє собою сучасний образ мольєрівського Тартюфа.

— Я не про це вас запитую,— мовив Б'яншон, — я хочу знати, чому ви сюди прийшли і нащо замовили сьогоднішнє богослужіння.

— Гаразд, любий друже,— сказав Деплен.. — Я вже стою на краю могили, і можу тепер розповісти вам, як починав я своє життя.

У цю хвилину Б'яншон і знаменитий хірург проходили вулицею Чотирьох Вітрів, однією з найжахливіших вулиць Парижа. Деплен показав будинок, схожий на обеліск; від хвіртки туди тягся довгий вузький прохід, що виводив на кручені сходи, освітлені глухими віконцями, які справедливіше було назвати "сліпими", а не "глухими". В тому покритому зеленавою цвіллю домі на першому поверсі жив торговець меблями, а на всіх інших, здавалося, мешкали всі різновиди вбогості. Рвучко піднявши руку, Деплен сказав Б'яншонові:

— Я жив отам, на сьомому поверсі, два роки!

— Знаю. В тому закутні жив і д'Артез, і замолоду я бував там мало не щодня. Ми називали ту комірчину "діжкою, в якій заквашуються генії". Ну й що далі?

— Меса, яку я щойно прослухав, пов'язана з деякими подіями в моєму житті. Вони стосуються тих часів, коли я мешкав у мансарді, в якій, ви кажете, жив і д'Артез,— он за тим вікном, де розвішана білизна,

а під нею стоїть вазон з квітами. Я починав своє життя в таких умовах, мій любий Б'яншоне, що міг претендувати на пальму першості серед тих бідолах, яких Париж змусив витерпіти найтяжчі муки. Мені довелося спізнати все: голод, спрагу, безгрошів'я, нестачу одягу, взуття, білизни, я бачив злидні в найогидніших їхніх проявах. У тій "діжці для закваски геніїв" я всю зиму дмухав на свої закляклі від холоду пальці. Коли-небудь ми, може, заглянемо туди разом з вами. А якоїсь зими я бачив, працюючи, як у мене над головою валує пара — так ото в лютий мороз ми бачимо дихання коней. Не знаю, звідки я знаходив у собі снагу витримувати таке життя. Я був сам-один, без підтримки, без жодного зайвого су за душею, а треба ж було і книжки купувати, і за навчання платити. Через мою дратівливу, недовірливу і неспокійну вдачу друзів у мене теж не було. Ніхто не хотів зрозуміти, що моя дратівливість — наслідок життєвих труднощів та непосильної праці; адже я скнів на самому споді суспільства, а прагнув вибратися на його поверхню. А проте — я можу вам це сказати, мені нема потреби прикидатися перед вами — я зберіг у душі добрі почуття і ту чуйність, які завжди відзначають по-справжньому сильних людей, здатних піднятися на будь-яку вершину, хоч би до того їм довелося довгий час брьохатися в болоті злиднів. Мені не було чого сподіватися ні від батьків, ні від свого рідного міста, понад ту вбогу допомогу, яку я отримував. Дійшло до того, що на сніданок я з'їдав лише маленьку черству хлібинку,— пекар з вулиці Малого Лева продавав учорашній або позавчорашній хліб дешевше, ніж свіжий,— яку вмочав у молоко, і сніданок обходився мені в два су. Обідав я через день у одному пансіоні за шістнадцять су. Таким чином на їжу я витрачав усього десять су в день. Вам відомо не згірш за мене, чи багато уваги я міг приділяти своєму одягу та взуттю. Не знаю, чи можна рівняти прикрість, якої згодом завдавав нам зрадливий вчинок колеги, з тим горем, що опановувало нас, коли ми помічали глузливу посмішку черевика з відірваною підошвою або чули тріск сюртука, роздертого під пахвою. Я пив тільки воду і глибоко шанував паризькі кафе. Заклад Зоппі здавався мені землею обітованою, доступною лише Лукуллам Латинського кварталу. "Невже і я коли-небудь зможу, — думалося мені, — випити там чашку кави з вершками і зіграти партію в доміно?" Лють, яку пробуджували в мені злидні, я переносив на свою працю. Я прагнув

набути чимбільше знань, щоб у такий спосіб підвищити свою цінність і заслужити місце, яке я сподівався завоювати, коли виберуся з небуття. Я споживав більше оливи, ніж хліба: лампа, що світила в години моєї впертої нічної праці, коштувала мені дорожче, ніж харчування. То був справжній двобій — тривалий, нещадний, невтішний. Я ні в кому не пробуджував співчуття. Адже, щоб мати друзів, треба водити знайомство з молодиками, треба мати у своєму розпорядженні бодай кілька су, щоб хоча вряди-годи випити з ними, відвідувати ті місця, де бувають студенти. Я ж не мав нічогісінько! А ніхто не уявляє в Парижі собі, що означає нічогісінько. Коли траплялося розповідати комусь про свою нужду, горло мені зсудомлювало, і до нього підкочувався клубок, на який так часто скаржаться наші хворі. Згодом мені доводилося зустрічати людей, народжених у багатстві, яким ніколи нічого не бракувало, які й не чули про неймовірно складну задачу з одним невідомим: молодий чоловік так відноситься до злочину, як п'ятифранкова монета до ікса. Ті багаті йолопи казали мені: "А навіщо ви влізли в борги? Нащо брали на себе тяжкі зобов'язання?" Вони нагадують мені принцесу, яка, почувши, що народ мре з голоду, запитала: "А чому вони не куплять собі булочок?" Хотів би я подивитись на кого-небудь з тих багатіїв, які нарікають, ніби я луплю з них надто дорого за операцію,— хотів би я подивитися на нього, коли б він опинився сам-самісінький у всьому Парижі, без жодного су за душею, без кредиту, змушений покладатися лише на свою голову й руки. Що б він робив? Куди пішов би шукати собі шматок хліба? Б'яншоне, ви іноді бачили мене озлобленим і безжалісним: то я мстився за пережиті в юності страждання тій бездушності, тому себелюбству, які на кожному кроці зустрічаються мені у вищому світі; або в такі хвилини я згадував про те, скільки перешкод ставили на моєму шляху до успіху ненависть, заздрощі, обмова. У Парижі, коли ви ставите ногу в стремено, один починає тягти вас за полу, другий розстібає попругу, щоб ви впали й розчерепили собі голову, третій збиває підкови з копит вашого коня, четвертий вихоплює у вас із рук батіг; а найменш підступний — це той, хто підходить із пістолетом, щоб пустити вам кулю в лоб. Ви маєте талант, любий хлопче, і незабаром ви довідаєтеся, яку нещадну боротьбу провадить пересічність із тими, хто переважає її. Програєте ви увечері двадцять п'ять луїдорів — назавтра вас звинуватять у тому, що ви

картяр, і ваші найкращі друзі розповідатимуть, як ви програли двадцять п'ять тисяч франків. Заболить у вас голова — скажуть, що ви втрачаєте глузд. Досить вам розсердитись — і ви вже людина, з якою ніхто не може вжитися. Якщо в боротьбі з цим військом пігмеїв, ви виявите силу й рішучість, ваші найкращі друзі горлатимуть, що ви хочете загарбати все для себе, що прагнете панувати, тиранити. Одне слово, ваші переваги перетворяться на вади, ваші вади — на пороки, а чесноти — на злочинні нахили. Пощастило вам урятувати когось від смерті — скажуть, що ви мало не спровадили його на той світ. Коли ваш хворий зовсім одужає — скажуть, що ви штучно домоглися тимчасового поліпшення, за яке він розквитається у майбутньому, якщо він не помер нині, то помре потім. Спіткнетеся — скажуть: "Упав!" Винайдете що-небудь і спробуєте заявити про свої права — і ви вже людина з важким характером, підступний хитрун, який не дає просуватися молодим. Отож, друже, якщо я не вірую в Бога, то ще менше вірую я в людину. Адже ви знаєте, що в мені живе Деплен, зовсім не схо-жий на того Деплена, про якого стільки лихословлять. Та не будемо більше длубатися в цій багнюці. Отож я мешкав у цьому домі, тяжко працював, готуючись до свого першого іспиту й не мав жодного ліара. Знаєте, я дійшов до тієї межі, коли людина готова завербуватись у солдати. Правда, лишилася в мене одна надія. Я чекав з рідного міста валізу з білизною — подарунок від старих тіток-провінціалок, які, не маючи найменшого уявлення про Париж, гадають, що за тридцять франків на місяць їхній небіж годується рябчиками, і дбають тільки про його білизну. Валіза надійшла, коли я був на факультеті — з'ясувалося, що за її перевезення треба заплатити сорок франків. Воротар — німець-швець, який мешкав у комірчині під сходами — заплатив ці сорок франків і залишив валізу в себе. Довго я блукав по вулиці Фоссе-Сен-Жермен-де-Пре та вулиці Медичного факультету, сушачи собі голову над тим, як виручити свою валізу, не платячи наперед сорок франків — я їх заплатив би, звичайно, продавши білизну. Моя нездогадливість довела мені, що єдине моє покликання — хірургія. Душі витончені, мій друже, сильні, коли їм доводиться діяти у високих сферах, нездатні на інтриги, на винахідливість, на буденні житейські хитрощі; їхній добрий геній — випадок; вони не шукають — вони знаходять.

Я повернувся додому пізно ввечері. Майже водночас зі мною прийшов і мій сусід — водонос родом із Сен-Флура, на ім'я Буржа. Ми були знайомі не більше, ніж можуть вважати себе знайомими пожильці суміжних кімнат. Кожен з них чує, як сусід хропе уві сні, кахикає, вдягається — і зрештою вони звикають один до одного. Сусід повідомив, що хазяїн, якому я заборгував за три терміни, виселяє мене з помешкання; завтра мені треба буде забратися геть. Виселяли й мого сусіда — за його ремесло. Я перебув найтяжчу ніч у своєму житті. Де взяти носія, щоб винести мої вбогі пожитки, мої книжки? Чим йому заплатити? Чим я заплачу воротареві? Куди я подамся? Заливаючись слізьми, я повторював собі ці запитання, на які не було відповіді. Так ото божевільні бубнять собі під ніс щось одне й те саме. Зрештою я заснув. Злидні мають розрадника: божественний сон, сповнений щасливих марень. Наступного ранку, коли я снідав своїм намоченим у молоці хлібом, до мене увійшов Буржа і сказав, говорячи із сильною овернською вимовою:

"Пане студент, я чоловік бідний, підкидьок, виріс у сирітському притулку в Сен-Флурі, не знав ні батька, ні матері, з моїми достатками одружуватися мені не можна. У вас теж рідних не гурт та й добра, я думаю, не рясно. Знаєте, що я вам скажу? У мене внизу ручний візок, я взяв його напрокат по два су за годину, всі наші манатки на ньому помістяться; якщо хочете, пошукаймо собі притулку разом, якщо вже нас звідси вигнали. Зрештою, і тут не рай земний".

"Авжеж, не рай, мій добрий Буржа,— погодився я. — Але ось у чім морока: у мене внизу валіза, в якій на сотню екю білизни, я міг би її продати й тими грішми заплатити і комірне, і свій борг воротареві, але у мене в кишені й п'яти франків не знайдеться".

"Ет, де наше не п р о п а д а л о ! У мене тут дзвенять кілька монеток, — відповів мені Буржа, весело показавши мені старий засмальцьований гаманець. — Ідіть забирайте свою білизну".

Буржа заплатив за моє помешкання, за своє і віддав воротареві його сорок франків. Потім повантажив наші меблі, мою валізу на свій візок і

покотив його вулицями, зупиняючись перед кожним будинком, де висіло, оголошення про здачу внайми кімнат. Я заходив у кожен такий дім і оглядав пропоноване помешкання. Ополудні ми ще блукали по Латинському кварталу в марних пошуках житла. Ціна — ось у чім була головна перешкода. Буржа запропонував мені перекусити у винарні; візок ми залишили біля дверей. Надвечір я знайшов у Комерційному проїзді під самим дахом одного будинку дві кімнатки, розділені сходовою площадкою. Ми їх винайняли; на кожного припало по шістдесят франків квартирної плати на рік. Отак ми знайшли собі пристановище, я і мій скромний друг. Обідали ми разом. Буржа заробляв до п'ятдесяти су в день. Він уже назбирав близько ста екю і незабаром сподівався здійснити свою заповітну мрію: купити собі бочку й коня. З лукавою і проникливою добродушністю, спогад про яку досі зворушує моє серце, він випитав у мене мої таємниці, й, довідавшись про моє тяжке становище, тимчасово відмовився від мрії свого життя. Двадцять два роки носив Буржа воду — і він приніс у жертву свої сто екю задля мого майбутнього.

Тут Деплен міцно стиснув Б'яншона за лікоть.

— Він дав мені гроші, без яких я не зміг би підготуватися до іспитів! Цей чоловік, мій друже, зрозумів, що у мене є в житті призначення, що потреби мого розуму важливіші за його потреби. Він піклувався про мене, на-зиваз мене "синок", позичав мені гроші на купівлю книжок, а іноді тихенько приходив і дивився, як я працюю. З материнською турботливістю надав він мені змогу замінити те недоброякісне і вбоге харчування, на яке я був приречений, здоровою і поживною їжею. Буржа було років сорок; він мав обличчя середньовічного городянина, опуклий лоб — художник міг би малювати з нього Лікурга. Бідолаха не знав, кому віддати любов, що нагромадилася у нього в серці. Його самого ніхто, ніколи не любив, крім пуделя, який незадовго перед тим здох і про якого він мені часто розповідав, запитуючи, чи не погодиться церква служити по ньому заупокійні панахиди. Мовляв, його собака був справжнім християнином, дванадцять років супроводжував він його до церкви і жодного разу не загавкав під час відправи, мовчки слухав орган і сидів

біля хазяїна з таким виглядом, ніби молився з ним. Буржа зрозумів, який я самотній, як я мучуся і зосередив на мені всю силу своєї прихильності; він став для мене найтурботливішою матір'ю, він допомагав мені з делікатною безкорисливістю. Одне слово, це був ідеал порядності — людина, яка знаходила втіху в своїх добрих ділах. Коли я зустрічав його на вулиці, він дивився на мене розумним поглядом, у якому світилося глибоке благородство. В цих випадках він намагався йти з таким виглядом, ніби й не ніс у руках важких відер, він був щасливий з того, що бачить мене при доброму здоров'ї і ошатно вдягненим. То була самовідданість людини з народу, любов гризетки, перенесена у вищі сфери. Буржа виконував мої доручення, він будив мене вночі в призначений час, чистив мою лампу, підмітав нашу сходову площадку; він був для мене добрим слугою і добрим батьком, а охайністю не поступався і англійській покоївці. Все наше господарство лежало на ньому. Він пиляв дрова, як Філопемен, і вмів усе робити просто, але з гідністю, бо, здавалося, розумів, що мета, яку він собі поставив, облагороджує його працю. Коли мене взяли асистентом у клініку Отель-Дьє, я мусив розлучитися з цим славним чоловіком, бо повинен був жити при клініці. Спочатку він страшенно засмутився, але потім утішився думкою, що почне тепер збирати гроші на витрати, яких вимагає від мене робота над дисертацією, і просив мене навідувати його у вільні дні. Буржа пишався мною, він любив мене заради мене самого й заради себе. Якщо коли-небудь ви знайдете мою дисертацію, ви побачите, що її присвячено йому. В останній рік своєї служби асистентом у лікарні я вже мав достатні засоби, щоб сплатити славному овернцю борг і купити йому коня та бочку. Він страшенно розгнівався, що я витратив на нього таку купу грошей і водночас був у захваті — адже здійснилася його заповітна мрія. Він то сміявся, то починав сварити мене, дивився на бочку, на коня, втирав сльози, і знай повторював: "Не треба було, їй-бо, не треба. Яка чудова бочка! Ну, навіщо ви це зробили... Ох, і добрий же кінь — а дужий, наче наш брат овернець!" Я не бачив нічого зворушливішого за цю сцену, Буржа не став слухати моїх заперечень і неодмінно захотів купити мені отой оправлений сріблом футляр з набором хірургічних інструментів, який ви бачили в моєму кабінеті, й нема на світі речі для мене дорожчої. Він був невимовно щасливий моїми першими успіхами, але ніколи в нього

не вихопилося жодного слова, жодного жесту, який би говорив: "Це я його вивів у люди". Хоча якби не він, то злидні мене доконали б. Бідолаха пожертвував задля мене своїм життям; щоб мати змогу купувати каву, потрібну мені для нічної праці, він, як з'ясувалося, їв лише хліб, натираючи його часником. Він захворів. Самі розумієте, я всі ночі просиджував біля його узголів'я. І першого разу мені пощастило врятувати його. Та через два роки хвороба повернулася і, незважаючи на найретельніший догляд, на всі засоби, які знала на той час медицина, Буржа помер. Жодного царя не доглядали так, як доглядали його. Атож, Б'яншоне, я робив неймовірні зусилля, щоб вирвати це життя у смерті. Я хотів, щоб він жив довго, щоб мав змогу подивитися на справу рук своїх; хотів виконати усі його бажання, задовольнити почуття вдячності, яке переповнювало моє серце — ніколи більше не спізнав я в своєму житті нічого подібного! — хотів загасити вогонь, який палить мене донині!

Буржа, мій другий батько, помер у мене на руках, — провадив Деплен, помітно схвильований. — Усе своє майно він заповідав мені; його заповіт було складено в нотаріальній конторі й позначено тим самим роком, коли ми оселилися з ним удвох у Комерційному проїзді. Буржа щиро вірив у Бога. Він любив Богоматір, як любив би свою дружину. Та попри свою палку віру, він ніколи й словом не прохопився про моє безвір'я. Коли хвороба його набрала загрозливого характеру, він попросив мене нічого не жаліти, аби тільки забезпечити йому допомогу церкви. Я щодня замовляв молебень за його здоров'я. Не раз уночі він казав мені, що боїться кари, яка чекає його на тому світі, мовляв, його життя було не досить праведним. Бідолаха! Усе своє життя він трудився з ранку до вечора. Якщо існує рай, то хто достойніший потрапити туди, ніж мій добрий Буржа? Він прийняв останнє напучення церкви, як святий (та він і був святим); його смерть була гідна його життя. Лише одна людина йшла за його труною — я. Поховавши свого єдиного добродійника, я став думати, як віддячити йому за все, що він для мене зробив. Буржа не мав ні родичів, ні друзів, ні дітей, ні дружини. Але він вірив у Бога, у нього були релігійні переконання — і чи мав я право не визнавати їх? Якось він боязко заговорив зі мною про заупокійні панахиди, він не хотів брати з мене таку обіцянку, думаючи, що це

означало б вимагати плату за свою допомогу. При першій же нагоді я вніс у церкву Святого Сульпіція необхідну суму й замовив чотири заупокійні меси на рік. Єдине, чим я зміг віддячити Буржа,— це виконати його благочестиве побажання. І тому чотири рази на рік, на початку весни, літа, осені та зими, я приходжу в призначений день до церкви і з щирістю скептика виголошую таку молитву: "Господи, якщо ти маєш оселю, куди поміщаєш праведників по їхній смерті, згадай про славного Буржа. І якщо він має терпіти якісь муки, переклади їх на мене, щоб він міг скоріше потрапити у твій рай". Оце й усе, мій друже, що може собі дозволити людина з моїм світоглядом. Бог, сподіваюся, чолов'яга добрий — і він на мене не образиться, чорт забери! Слово честі, я віддав би весь свій статок, аби віра Буржа могла вміститись у мене в мозку!

Б'яншон, який лікував Деплена під час його останньої хвороби, не зважується твердити, що знаменитий хірург помер безвірником. І хіба людям побожним не втішно думати, що скромний овернець, можливо, відчинив йому небесні врата, як відчинив колись врата того земного храму, на фронтоні якого начертані слова: "Великим людям — вдячна батьківщина".

de rerum natura — про природу речей